

Kunkovács László

Sokunk turulmadara

■ Bennünk él minden őünk, cselekvéseinket olykor messziről jövő parancsok határozzák meg. Kisdiák koromban bőszen madarászkoztam, s ünnep volt számomra, ha a szomszéd faluban fölkereshettem apám barátját, Puskás Lászlót (1921–2000), a solymászkodó, tudós hajlamú tanárt, aki nagyban hozzájárult formálódásomhoz. Ő pedig a Szolnok megyében, Fegyverneken élő Lelovich Györgyöt tartotta tanítómesterének.

Gyerekfejjel megéreztem, hogy el kell zárandokolnom hozzá. A Lelovichok földbirtokosok voltak, ezért meg kellett szenvedniük az osztályharcos évtizedeket. Feleségével a falu legszélére kényszerültek egy igen szerény hajlékba, és méltatlan munkákból tartották fenn magukat. Gyuri bácsi patkányirtó volt, a felesége házaknál vállalt sárral tapasztást. Feledhetetlen kép, amikor Gyuri bácsi felhúzta a bőrkesztyűt, és karjára vette Delillát. Ő meg a pompás szirti sas – fejedelmi lények voltak. Ma már tudom: Lelovich György (1913–1993) a XX. század legnagyobb solymásza és solymászati szakírója.

Megtanultam tőlük sok olyat, amit csak a solymászok tudnak. Ők két csoportra osztják szárnyas vadásaikat: magas röptűekre és alacsony röptűekre. Az első csoportba tartoznak a sólymok, közülük a leggyakoribb vadászmadár a vándorsólyom és a kerecsen. A „pedzés”, vagyis amikor a zsákmányt elkapja, a magasban játszódik le, és ez szerintük pompás látvány. A héja alacsony röptű madár. Ligetes erdők lakója, a zsákmányát a bokrok magasságában kapja el. A solymászok csak akkor használják, ha nincs sólymuk. A rangsorban tehát sokkal hátrébb kerül a héja.

A solymászat Eurázsia számos térségében nagy múltra tekint vissza, szintúgy a szirti sas vadászatra idomítása. A méretükben is eltérő madarak tartásának célja nagyon elkülönül. Érdeemes végigpásztázni Kazahsztántól Mongóliáig azokat a területeket, ahol részben ma is nomadizálnak, és sok vonatkozásban jelen időben tanulmányozhatjuk a honfoglalás korát. Ha ez tudatos kutatói tevékenység, akkor összehasonlító néprajznak nevezzük.

A turulkultusz – Emese álma –, amely Álmos vezér megszületéséhez csodás jelenséget köt, nem egyedüli az uralkodó családok eleve elrendeltségének hangsúlyozására született mondákban. Árpád-házi királyaink idején nyilvánvalóan nagyon elevenen tartott kultusz maradt. Érthető módon nem így volt az Anjouk, majd a Habsburgok korában.

Nem vagyok turulkutató, de kitartó Ázsia-járásaim után olyan tapasztalatokról számolhatok be, és olyan leletértékű fényképeket tudok felmutatni, amelyek forrásértékűek lehetnek.

Azért is érdemes nekiindulnunk kelet irányába, mert az eredendő „szakirodalom”, népünk eredetmondája, „ős-gesztánk” nem maradt fenn. Sokan fájlalták ezt, gondoljunk Arany Jánosra és a *Rege a csodaszarvasról* című költeményére, amelyben sarvasanyánkat énekelte meg. Emlékezzünk Ipolyi Arnoldra (1823–1886), aki a szinte lehetetlenre vállalkozott: szilánkokból igyekezett összedni a magyar mitológiát.

Szent István korától elhallgattak az énekmondók, a regösök, akik legalább olyan fontos alakjai voltak ősi hitvilágunknak, mint a sámánok, a mi nyelvünkön táltosok, – csak éppen kevesebb szó esik róluk. A szóbeliség korában ők az eleven könyvtárak, elképesztően nagy ismeretanyag birtokosai.

A *Gesta Hungarorum*ban megmaradt történetet Emese álmaról akkor rögzítették, amikor már generációk óta keresztény feudális államban éltünk. Anonymus szerencsénkre bőséggel beolvasztott művébe a szóbeli emlékezetből. Leírása szerint Emesére, aki a későbbi Álmossal

volt áldott állapotban, egy éjjel hím héjamadár szállott rá, és újból megtermékenyítette. A turul szó Kézai Simon gesztájában fordul elő. Más népeknél is gyakori a hasonló eredetmítosz. Egy-egy uralkodócsalád ilyen történettel szentesíti, hogy hosszú generációkon át méltó a kitüntetett szerepre, és ezt eleve elrendelésből teszi.

Az utóbbi időben a néprajztudományi módszerek finomodásának köszönhetően derül ki a szájhagyományozódás elképesztő ereje. Tengernyi ismeret maradhat fenn napjainkig csorbítatlan formában nem mindennapi képességű, valóban kiválasztott, egyszerű embereknek tudott énekmondók jóvoltából. Ilyen csodalények, akik népük őstörténetének és minden megőrzésre méltó tudásának birtokosai, még most is élnek a természeti népek között. Ami a magyarság számára fontos: az Uráltól keletre eső területeken, leginkább a sztyeppövezet részben ma is nomadizáló népei között. Ezt követve az etnográfus ismeretei fokozatosan bölcsességgé érlelődnek, hiszen hatalmas térségek ismeretében a népek műveltsége mozaikszerűen összeépül benne.

Az ázsiai kultúrák és az ott élő, sok esetben kis lélekszámú, ám csodásan gazdag hagyományvilágú népek megismerése kulcsot ad a kezünkbe magyar karakterünk megértéséhez. Ami nálunk ezredévvél ezelőtt kiveszett, az ott olykor még elevenen él. A magyar énekmondók megfelelőit még felkutatathatjuk!

Az Altaj Köztársaságban 2000-ben meglátogattam az azóta már meghalt Alekszej Kalkin regöst. Egyszerű pásztorember volt, mint arrafelé bárki, s eleven forrása az altaji törökök eredetmondájának, a *Mádáj Karának*. Európai sémánk szerint úgy gondoljuk, hogy kivette a könyvtárból, aztán a hatalmas művet sorról sorra megtanulta. Nos, a regösöknél ez épp fordítva van. Attól kerülhetett a könyvtárba a több tízezer sor, hogy Kalkin és elődei azt fejből tudták. Tegyük hozzá, nemcsak ezt, hanem sok-sok epikus művet is. Elképesztő terjedelműek a versbe szedett eredetmondák. A *Manasz*, a kirgizek verses őstörténete terjedelmében messze meghaladja a homéroszi eposzokat, s művészi színvonala sem alábbvaló. A kirgizek országában tanúja voltam, amikor egy *Manasz*-mondó (kirgizül manaszcsi) az utódját tanította. A fiúcska láthatóan csodagyerek volt. Már tíz perce mondta a hőséneket, mélyen átélte, aztán révült állapotba került, s úgy mondta tovább. Különleges agyműködés...

A mi regöseink ajkán minden bizonynyal ugyanilyen tökéletesen tárulna föl őstörténetünk.

A turulkérdés megfejtését hihetetlenül megnehezíti, hogy majdnem sötétben kell tapogatóznunk, mert a legkézenfekvőbb forrás odalett. Első kérdésünk tehát mon-

davilágunk szent madaráról, hogy a ragadozók közül végül is melyik volt a kitüntetett faj.

Herman Ottó (1835–1914) a *Természettudományi Közlöny* 1877. májusi számában a sast nevezi turulnak, s érdemes elgondolkodni okfejtésén: „A hatalom nemes tulajdonainak jelképe csupán csak a »sas« és a »sólyom«-nemek típusai lehetnek; tehát a sasok közül, a honiakat véve, a kőszáli sas (*Aquila fulva*), az aranyfejű sas (*Aquila naevia*), a sólymok közül a vándorsólyom (*Falco peregrinus*) és a kerecsensólyom (*Falco lanuiarius*).”

Thúry József (1861–1906) turkológusnak a *Vasárnapi Újság* 1886/19. számában megjelent *A turulmadár* című írása rögzíti, hogy Géza fejedelemig címerállatunk volt a turul. „Az európai műveltségű s a történelemben és a nyelvészetben jártas Ahmed Vefik pasának kitűnő török szótárában a következőket találjuk. A túrul: nagyobb fajta sólyom vagy sas; kétfelé nyitott szárnyakkal fejedelmi címer...”

Azóta sokan megerősítették Herman Ottó tanítványa, Vönöczky-Schenk Jakab (1876–1945) ornitológus kutatási eredményeit a rendkívüli adottságokkal megáldott vadászmadarról, melyeket az erdómérnök és gyakorló solymász Dúcz László (1945–2009) tett széles körben ismertté *A köztünk élő turulmadár* című, többször kiadott könyvében. Dúcz sok-sok ábrázolást felsorakoztat, jelentős zoológiai ismeretanyag birtokában a számba jöhető fajokat és azok jellemzőit nagy tájékozottsággal igyekszik összefoglalni.

Ha figyelmesen sorjázunk a képi hagyatékokban, meglepődünk, milyen gyakran ábrázolják a sólyom „fogát”. Elhagyható apróság lenne ez. Akkor tűnik fel, ha a gyönyörű madár fejét egészen közelről nézegetjük. Igazából csak az ornitológusok tudnak arról, hogy a sólyomfélék (*Falco*) – ahová rendszertanilag még a vörös vércse és a kék vércse is tartozik – csőrük felső kávéján egy apró kitüremkedést viselnek. Dehogyan is fog ez! Csak a csőrnek egy picit hajlata. Ennek megjelenítése nagyon is céltudatos lehetett, mert ennyi elég ahhoz, hogy más ragadozó madaraktól, főleg a sólyom nagyságú hétéjtől megkülönböztessük, elhatároljuk. Hangsúlyozom, ez csöppnyi jellegzetesség. Ha mégis elhagyták egy képen vagy nemezszőnyegen, attól még bőven ábrázolhat sólymot!

László Gyula (1910–1998) a nagyszentmiklósi kincs elemzésére terjedelmes kötetet állított össze. A nemesfémlelet-együttesből kettőn is előfordul a népvándorlás korának szent madara. Nos, a madárvilág melyik fajáról van szó? Erre László Gyulától azt a választ kapjuk, hogy a korszokon elképzelt állat látható. Más kutatók is beleütköztek abba a problémába, hogy több régi turulábrázolás kevert lényt („fantáziaszüleményt”, „maszkos állatot”?)

mutat, merthogy a ragadozó madár csőre sólyomra utal, de füle van.

Az utóbbi évtizedekben a régészeti leletek alapján és az ornitológusok körében turulként a kerecsensólymot (*Falco cherrug*) jelölik meg. Számba jöhet még az altaji változat, a *Falco cherrug altaiensis*.

Bendefy László (1904–1977) először 1940-ben publikált *A turul* című írásában arra tett javaslatot, hogy a köztereken felállított keselyűábrázolásokat cseréljék le sólyomszobrokra. Okkal! A millenneumi évek romantikája (?) alkotta meg a hatalmas, még a szirti sasnál is nagyobb ragadozó, a szakállas saskeselyű alakját. A legismertebb ábrázolás a Tatabánya mellett, Bándon, a millennium évében felállított Turul, amelynek szárnyfesztávolsága 15 méter. Félelmetes lény.

A negyedszázaddal ezelőtt történt fordulat után egy új turulállítási és visszaállítási hullám támadt. Azt vártuk volna, hogy az új szobrok sólymot ábrázoljanak, de ez csak részben valósult meg. Tovább tart a bizonytalanság.

Lássuk a fotókat!

Ázsia bölcsességre nevel, átformál, nagyobb léptékű gondolkodásra sarkall. Az Urálon túli népek mesésen romlatlan viszonyban élnek a természettel, ami a nyugati civilizációban rég megbomlott. Megőrizték azt a gondolkodást, ami a kereszténység felvétele előtt minálunk is megvolt. Azzal a tanítással, hogy az ember, a teremtés koronája az élettelen természettől és az élővilágtól elkülönített módon, a hetedik napon teremtett meg, oda vezetett, hogy nem a többiekből vezetjük le magunkat az ember archaikus gondolkodása szerint. Ők büszkén eredeztetik magukat szeretett vagy ereje, bátorsága miatt nagyra tartott állatoktól: szarvastól, medvétől, farkastól, ragadozó madártól.

Kazahsztánban, az Alma-Atától délre eső Tamgali egyik szikláján egy napfejú ember és egy irreálisan hatalmas szarvú kérődző – tehát nem valóságos, hanem mitológiai lény – párosodásának ábrája tárult elém. A jelenetet természetesen képletesen kell értenünk, hiszen ez egy eredetmonda képi megfogalmazása. Az emberalak különleges lény. Napfejú, tehát magas szellemiség birtokosa, s ezt avval fokozta, hogy állatbórt is húzott magára, a farkasét. Az ilyenformán beöltözött sámánok, varázslók gyakran köszönnek vissza a sziklákról. A köemlékeknél, a sziklavéseteknél nagyon nehéz a datálás. Míg az akkurátus történész ragaszkodik ahhoz, hogy mielőbb évszámhoz kösse a témáját, ezeknél az ábrázolás adta élményt éljük át, és törekszünk megérteni a sugallatát, a filozófiáját.

Dél-Szibéria és Belső-Ázsia, középen az Altaj hegységgel, ma ritkán lakott. A régészeti leletek és a temérdek sziklarajz arról tanúskodik, hogy az ősidőkben más volt a népesség eloszlása, s nyilván a klíma is. Túl kell lépnünk Európa-centrikus műveltségképünkön. Ez a térség is az emberi civilizáció bölcsőhelye volt!

Mongólia egyik északi szomszédja a Tuva Köztársaság. A gyéren lakott nyugati országrészben két elkülönülő táj található, a tükörsima sztyepp, amelyiket csak a távolban koszorúznak a hegyormok, másfelől a Bizsiktig Haja falut a hátán hordó kőképződmény. A magasból nyújtott panorámát az országban található legszebb, gránitból faragott kora középkori áldozósobor ékesíti. Tudtam, ha a közelében emelkedő kis hegyre fölkapaszkodom, sziklarajzokat láthatok. Egy falusi legényke mindjárt odavezetett. Sólyommadár volt felvésve 60-70 cm nagyságban, körülötte agancsos, maszkos alakok táncoltak. A függőleges sziklafal elhelyezkedése egyértelműen bizonyította, áldozóhely lehetett, miként a gránitsobor odalent.

Az eurázsiai füves puszta türk népeit gyakran kisebbitik azzal, hogy nemigen hagytak maguk után maradandót, azaz – mert Európában ezzel mérjük a kultúrát – városokat, tekintélyes építményeket. Nem helyénvaló az ítékezés, mert a nomádok életformája nem engedi meg a helyben lakást. Folyton vándorolni kell a jó legelőkre, az e célra tökéletesített könnyűszerkezetes lakóházzal, a jurtával. Képességeik nem voltak alábbvalók – ezt a gigantikus „szoborpark” bizonyítja, amely Mongóliától a Fekete-tenger melléki sztyeppéig húzódik. A mi nyelvünkön az ilyen faragvány „kunbaba”, holott más türk népekhez is köthető. A kőemberekből egy-egy emelkedik ki a fütengerből a gyéren lakott vidékeken. Ezeket megtalálni? Tíz esztendőm ment rá, hogy egy kötetre valótló lefényképezzek.

A pogány se pogány! E kőbálványok nem konkrét személyt, hanem a jelképes őst hivatottak felidézni, aki kötelező ikonográfiája szerint edényt tart a kezében. Ő is „iszik” a többiekkel a szertartáson, szentesítve azt. A Krisztus utáni VI. század közepétől az XII. század elejéig tartott a törkök szoborállító kultusza, de vannak feltételezések a tradíció továbbéléséről.

Kivételes példánnyal találkoztam a kazahsztáni Taraz megyeszékhely múzeumának kertjében: egyik kezében az előírással edényt fogta, a másikban egy gyönyörű sólymot tartott, sokunk turulmadarát.

Keletnek filozófiája van, szemléletet ad. Kezdetben érdeklődéssel figyeltem, mit tesznek az áldozóhelyen; később magam is követtem őket.

Tudjuk, népszokásaink pogány kori gyökereik. A télkergető, tavaszvarázsló alakoskodás megvolt sok magyar faluban – ma már inkább csak a Fejér megyei Mohán.

A mohácsi busójárás délszláv eredetű. Végre igazán

alapos könyvet írt róla a fényképező tehetséggel is megáldott pécsi néprajzkutató, Minorics Tünde, aki Mohácson született. Annyira belülről látta ezt a jelenséget, mint senki más. Feltáruznak az erők, amelyek áthatják a szinte egész esztendőben a beöltözésre, a nagy átforgalmódásra készülő mohácsiakat. Saját fotóarchívumom is bizonyítja: régen messze több állatfaj maszkját öltötték magukra.

Logikus, hogy a balkáni országok irányában még több, a busójáráshoz hasonló népszokást találunk. Három télen is elmentem Bulgáriába, ahol sok-sok faluban elevenen él a „kukeri” ünnep. Mindegyik falunak más a stílusa. A népművészet kimeríthetetlen fantáziájával formálják meg a maszkokat. Az állatösök – nagy számban a ragadozó madarak – fürgeteges vonulása az utcákon, a vérpezsdítő bulgár népzene kíséretében elementáris élmény. Mintha a sámánok korába csöppentünk volna! A gyülekezőhelyen tanúja voltam, hogy a maszkosok, akik fűzérben viselik övükön a kolompokat, körbe állnak, és ütemesen, hosszan-hosszan rázzák magukat. Hogy a legjobban kitegyem magam a hangzó élménynek, beálltam a kör közepére, onnan hallgattam és fotografáltam. Éreztem, nem játék ez! Az ütemes kolompszó, a maszkok, a tollak, a színek kavargása révüléshez vezet.

Második kazahsztáni néprajzi expedícióm idején kerestem föl Degeresz aulbant, a híres-neves sasos vadászt. Ahmedet otthon találtam, a madarával együtt. Szirti sasának ebben az évszakban semmi dolga, mert a farkast vagy a rókat csak a pompás téli bundájáért érdemes vadászni.

Az Altaj-hegység mongóliai oldalán üdezőld fennsíki legelők vannak. Ma nomád kazahok élnek a nyugat-mongóliai Baján-Ölgij megyében. Itt úgy érezzük, mintha saját őstörténetünkbe csöppentünk volna bele! Vendégszeretetüket élveztem 1993-ban a nyári szállá-

son. Házigazdám, mármint annak a jurtának a gazdája, ahol elkvártélyoztak, vadászember volt. Tartott szirti sast is. A hatalmas madár egykedvűen üldögélt a tuskóján, viszont az ott balabánnak mondott kerecsensólyombent lakott a jurtában! Amikor a családfővel beléptünk, örvendezve togyorgott, szinte táncolt az ülőfán. Szárnyait verdeste, és kedves kis vijjogással üdvözölte gazdáját. Olvadoztunk! Ez a madár messze kevesebb hasznot hoz, mint a szirti sas, mégis ő a kedvenc.

Madártani könyvek szerint a kerecsennek ez a legkeletibb előfordulása, míg a legnyugatibb a Kárpát-medence és a Bécsi-medence. Solymászok bizonygatják, hogy milyen intelligens állat. Életmódjához valóban rendkívüli tulajdonságok kellenek: a kerecsen testsúlya 1 kg körüli, de bátorságával meg tudja sokszorozni várt teljesítményét. A sólyomnak egy altaji változata lehetett a turul, amely valamivel nagyobb. Mesébe illően kiváló vadászmadár! Zsákmányul ejti a nyulat, leveri a gémet, a darut és még a hatyút is. A Dzsingisz kánról szóló krónikákban fennmaradt, hogy solymászhai gazdag hatyúzsákmánnyal tértek meg a vadászatokról.

Népművészetünkben rengeteg sólyomábrázolás ismert. Kései felbukkanását magamnak megtalálni – nem gondoltam, hogy valaha is megadatik. Amikor már múlt időbe fakul a népművészet, még mindig újratelemezhető a Csoda?

Balázs József festőművész barátom vendége voltam Gyergyóalfaluban. Az egyik, semmiről nem nevezetes utcában járva egyszer csak földbe gyökerezett a lábam. A deszkakapu tetején kitárt szárnyú sólyom tekintett rám. Olyan, végsőkéig kiérlelt megformálással, amin már egy picurkát sem szabad változtatni. Két lába és karmai egy fordított szivalakot zártak körbe, megidézve a nagyszentmiklósi kincs embert égbe ragadó madarát.

A porta gazdája nem igazán értette lelkesedésemet, s nem tudta, mi van a kapuja tetejében. Valami dísz – ennyit mondott. A szemben lakó székelyharisnyás öreg emlékezetével sem jutottunk tovább. Viszont mindketten azt erősítették, hogy a nagymama váltig mondta: már az ő születésének idején, 1902-ben is megvolt ez a kapu. A gazdát nyilván foglalkoztatta nagy érdeklődésem, mert később, hogy védelmezze, egy bádogborítást csináltatott fölébe, ami nem tett jót a látványnak.

Négy évvel később ugyanebben a faluban voltam egy alkotótáborban. Fotós barátaim, akiknek megmutattam az általam szenzációnak tartott kaput, már ebben az elcsúfított formájában örökítették meg.

Eközben a kisördög azt a gyanút ébresztette bennem, hogy csodálatom tárgya mégsem lehet egymagában a környéken. A táborozás egy teljes napján háztól házig

végigbicikliztem Gyergyóalfalu összes utcáját. A pompás sólyomkapu ismeretében már megláttam azokat a csökkent kapumegoldásokat, amelyekben ugyanazt az ívet lehetett felismerni, de korántsem voltak olyan szépek. Mondhatnánk, vizuálintropológiai vizsgálódással telt az a nap.

Tovább morfondírozom. A kitárt szárny az elengedést és a befogadást jelképezheti, a legjobb helyen, ott a kétszárnyú kerítéskapun. Szétnyílik, elereszt, amikor lovát befogva reggelente a határba indul a gazda. Újból széttárja karját, és ismét befogad, majd védelmez, miután este hazatért. A népművészet nem öncélú.

Az Euráziában-gondolkodás szerénységre figyelmeztet, és józanságot csöpögtet belénk. A sok-sok vidék népének aprólékos megismerése egy békességes összképhez vezet. Közben egybenlátóvá leszünk, mint a nemes ragadozó madár odafent. Kimondva-kimondatlanul mindnyájunknak van olyan álma, hogy sasmadár legyen. Végigszánkázom emlékeimen. Talán erre voltam programozva?

Nem hangzik el a végszó a turulkérdésben. Társak között élünk, és szent madarunk nem kevesebb azáltal, hogy tiszteletében sokakkal osztozunk.

IRODALOMJEGYZÉK

Bendefy László: *A turul* = Bendefy L.: *Magyarság és Középkor*. Reprint. Bp., 2000.

Dúcz László: *A közöttünk élő turulmadár*. Antológia. Lakitelek, 1993.

Herman Ottó: *Saskeselyű és keselyű* = Természettudományi Közlöny, 1877.

Devlet, M. A.: *Petroglifi Murgur-Szargola*. Moszkva, Nauka, 1980.

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György: *Jelképtár*. Bp., Helikon, 2010.

Kunkovác László: *Kőemberek. Sztyeppe népek ősi hagyatéka*. Erdélyi István bevezető tanulmányával. Bp., Masszi, 2002.

László Gyula – Rácz István: *A nagyszentmiklósi kincs*. Bp., Corvina, 1977.

Lezsák Gabriella: *A turul madár nyomában I. rész. A turul monda*. Váci Polgár, 2011/12.

Lezsák Gabriella: *A turul madár nyomában II. rész. A turul a keresztény Magyarországon*. Váci Polgár, 2012/1.

Szülejmanov, Olzsa: *Az-I-Ja. Zsazusü*, Alma-Ata, 1975.

Thúry József: *A turulmadár*. Vasárnapi Újság, 1886/19.

Vönöcki Schenk Jakab: *A magyar őshaza solymászmadarai*. Turul. New York, 1962.